

Švancara, Josef

Konsilience v teoriích celoživotního vývoje

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. P, Řada psychologická. 2010, vol. 58, iss. P14, pp. [85]-99

ISBN 978-80-210-5422-6

ISSN 1211-3522

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/114428>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF ŠVANCARA

KONSILIENCE V TEORIÍCH CELOŽIVOTNÍHO VÝVOJE¹

Anotace

Přehledová a kriticky komentující studie sleduje cesty k ustavení nové disciplíny, psychologie celoživotního vývoje, která směřuje k syntéze přemostující a integrující biologické, ekologické, sociálně kulturní a osobnostní přístupy. K principům moderních vývojových koncepcí patří celostní syntéza, aktivita, organizace, analýza změn a nelinearita. Naznačují se některé oblasti pro uplatnění konsilience v psychologii celoživotního vývoje: přístupy ke zkoumání vývoje, biologické a sociálně kulturní zdroje intelektových procesů, věkové změny adaptační strategie, kontinuita a konzistence vlastní zkušenosti, tělesnost a její vztah k vlastnímu já, principy časování událostí. Nové přístupy k samoorganizaci otevírá synergetika.

Klíčová slova

celoživotní vývoj, konsilience, samoorganizace, synergetika, tělesnost

1. Úvod

Kromě psychologických teorií, které jsou takřka již soběstačné, přibývá teorií, které nezbytně navazují na jiné vědní disciplíny. Zejména tak široká oblast, jakou představuje celoživotní vývoj člověka, se neobejde bez návaznosti na poznatky z okruhu filozofie, matematiky, přírodních věd i ze sociálně kulturní oblasti; některé explikace se přímo opírají o výsledky těchto vědních oborů. Moderní psychologie se vyznačuje širokým spektrem vztahů k vědním disciplínám, které se označují jako příbuzné, ale rovněž hledá styčné body s obory, které se mohou jevit jako vzdálené. Přírodní vědy byly psychologii nepochybně vzorem v exaktnosti měření nebo v postupu analýzy. Ale také opačně: některé psychologické teorie byly inspirativní také pro přírodovědecké zkoumání; svědčí o tom mimo jiné vliv celostní a tvarové psychologie na koncepci kvantové fyziky. V nedávné době můžeme rovněž zaznamenat určitou návaznost na gestaltismus v koncepci synergetiky (Haken & Schiepek, 2006). Pokud jde o současné psychologické

¹ Prof. PhDr. Mojmiru Svobodovi, CSc., vedoucímu Psychologického ústavu FF MU, k 70. narozeninám.

specializace, lze s určitou nadsázkou říci, že se v současnosti sotva najde vědní obor, k němuž by psychologie nenacházela styčné body. Je evidentní, že se řada psychologických disciplín začleňuje do mezioborové spolupráce v různých aplikačních oblastech: školských, medicínských, ekonomických, technických, vojenských ad. Tento článek poukazuje pouze na ty zdroje z přírodovědných i humanitních oborů, které zakotvily v nové koncepci/vědním oboru s názvem „psychologie celoživotního vývoje“. K přehlednému zpracování této široké oblasti přispěla Millová (2009); věnuje značnou pozornost sociologickým hlediskům.

Do titulu tohoto článku je termín *konsilience* vložen záměrně, aby aktualizoval hlavní téma jedné z knih E. O. Wilsona (1999). Tento termín signalizuje širokou diskusi, probíhající ponejvíce v přírodovědné oblasti (srov. Zlatník, 2005). Heslo konsilience však najdeme také v současném psychologickém slovníku Corsiniho (2002). Jak uvádí Wilson, již roku 1840 nabádal W. Whewell (od něhož pochází také slovo *scientist*), aby se propojovalo vědecké poznání prostřednictvím řetězení fakt a příslušných teorií. K dosažení Whewellova ideálu směřuje ve svém celoživotním úsilí E. O. Wilson, průkopník sociobiologie a biodiverzity, zastánce koevoluce genů a kultury. Sbližování přístupů je do značné míry všobecně přijatelné, s výhradami se setkává naléhavost požadavku vyjádřeného v podtitulu Wilsonovy knihy „*O nezbytnosti sjednocení přírodních a humanitních věd*“. Z psychologického hlediska lze pochybovat o sjednocení metod; metody se odvozují z předmětu zkoumání, a ten může být velmi specifický, například „vývoj ideálů“, „význam“ aj. v různých psychologických problémech. Konsilience je tedy v našem článku, podobně i v jiných psychologických publikacích (například M. Blatný (ed.), 2006) chápána spíše z pragmatického hlediska jako sbližování přístupů, zahrnuje tedy jednotlivá syn-, případně sym-; příkladem je synergetika, která se rovněž zaměřuje na zkoumání komplexních sebeorganizujících se systémů v psychologii (Haken & Schiepek, 2006).

2. Cesty k paradigmatu celoživotního vývoje člověka

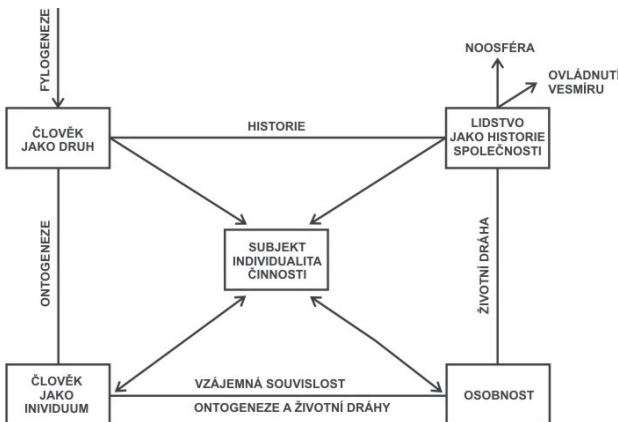
Za předmostí pro vytváření teorie celoživotního vývoje se považovaly dva zdroje: darwinismus a mendelismus. První reprezentoval přístup k řešení zvenku, druhý zevnitř. Bylo však nutné ještě dlouho čekat, než mohla psychologie na tyto objevy účinně navázat, přestože darwinismus pronikal také do české psychologie již koncem 19. století. Charlotta Bühlerová otevřela svou knihou „*Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*“ (1933) empiricky podloženou koncepci psychologie celoživotního vývoje. Ve své pozdější knize (1959) ještě zpřesnila předmět celoživotního vývoje takto: Člověk jako celek, prožívající svůj život zčásti nevědomě, zčásti vědomě v regulaci svých systémů. Otvírala se tak cesta k nové koncepci celoživotního vývoje, spojená s hledáním vhodné terminologie. Tato cesta je nadále otevřená. V doslovném překladu knihy Ch. Bühlerové „*běh lidského života jako psychologický problém*“ je odrazový můstek pro terminologii. Tomu odpovídající výraz „*life course*“ najdeme v anglických textech,

ale ani v českých publikacích není výjimkou termín „cesta životem“ (například Říčan, 1990 ad.), jinde také „životní dráha“. Slovenský psycholog Koščo navrhl termín „biodromální“; v adjektivní formě je výraz biodromální v češtině i ve slovenštině velmi výhodný; například Smékal (2002) pojednává o „biodromálním vývoji osobnosti, taktéž Kováč (2007), který však razí jazykový novotvar „vekovost“ pro celou délku života. Nicméně v anglických nebo německých textech se termínu biodromální neuzívá.

V plném rozsahu jde o „psychologii celoživotního vývoje“, „*lifespan developmental psychology*“, v němčině „*Algemeine Entwicklungspsychologie der Lebensspanne*“. S tímto názvem je spojen nový samostatný, interdisciplinární směr, který se v rámci věd o životě, *life-sciences*, zformoval během druhé poloviny minulého století. Vývoj člověka se zachycuje jako výsledek dynamické souhry biologických a sociálně kulturních činitelů, přičemž se přihlíží ke kombinaci různé časové úrovně lidského vývoje od fylogeneze až k aktuálně genetickým procesům, jak to již dříve formulovali Sander, Werner, Ananjev a další.

Významný petrohradský psycholog B. G. Ananjev (1980), který značně překračoval mantinely tehdejší sovětské psychologie (Jaroševskij (1988) mu v Dějinách psychologie nevěnoval více než jeden řádek), přispěl k vypracování koncepce celoživotního vývoje modelem, o němž lze říci, že odpovídá postulátu konsilience (obr. 1). V tomto vztahovém rámci Ananjev formuloval tezi, že také v duševní oblasti platí pro celý životní cyklus tyto zákonitosti: (a) heterochronie, (b) specifčnost vývojových změn, (c) pokračující diferenciacie individuálních vývojových trendů. Ananjev měl k dispozici empirické výsledky, které svědčí o heterochronii evoluce a involuce senzoryckých a intelektových funkcí. Tyto výsledky posílily kritické výhrady k jednostrannému pojetí „vrcholu“ nebo „optimu“ všech funkcí v určitém věkovém stadiu, jak je v návaznosti na biografický přístup Ch. Bühlerové formuloval zejména Lehmann. Optimum jedné funkce může podle Ananjeva kompenzovat dočasné nebo trvalé snížení jiných funkcí. Efekt životní dráhy člověka se uplatňuje ve stáří silnější měrou než v předchozích etapách životního cyklu. Ve stáří mají psychické schopnosti a vlastnosti ještě větší rozptyl než

v předchozích etapách; je to důsledek zvýrazněné individualizace a vlivu životních zkušeností. Je pozoruhodné, že Ananjevův integrativní model základních dimenzí vývoje člověka vyúsťuje do noosféry,

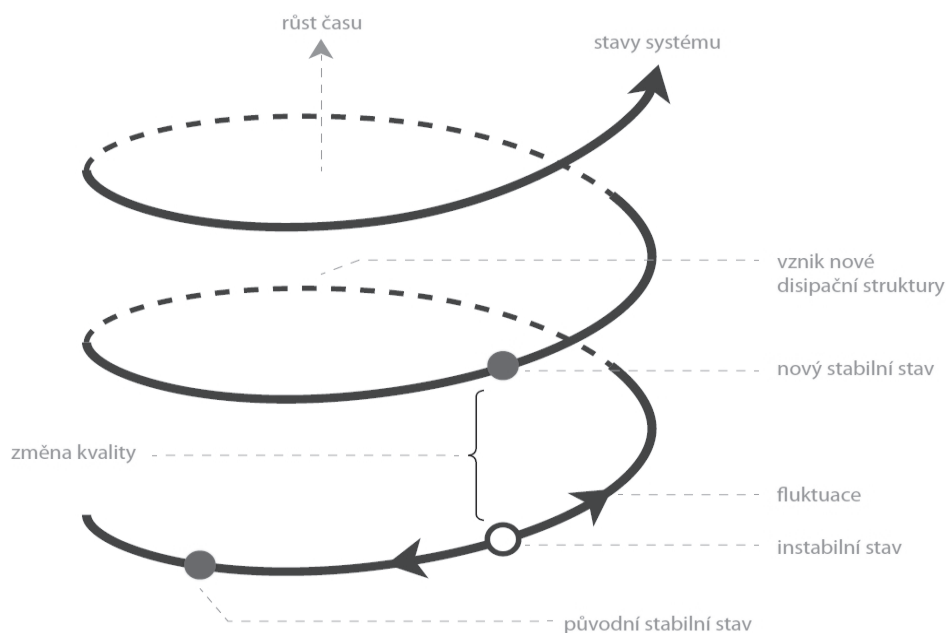

Obr. 1. Model základních vývojových dimenzí podle B. G. Ananjeva (1980).

jako fáze evoluce; tento termín se užívá pro vynoření se vyššího vědomí a hledali bychom jej spíše u P. Teilharda nebo C. G. Junga než v tehdejších východním bloku.

3. Uspořádání živých systémů

Přesvědčení, že v každém složitém systému lze zcela porozumět chování z vlastností jeho částí, bylo ústřední v karteziánském paradigmatu. Na jak dlouho byla metoda analytického myšlení ideálem přírodních věd i psychologie! Analytický či redukcionistický přístup však nedokáže dále analyzovat samostatnou část, aniž by ji redukoval na stále menší části. Uvědomit si, že systémům nelze zcela porozumět na základě jejich analýzy, znamenalo tedy velký průlom ve vědeckém myšlení. V linii konsilience, kterou sledujeme, je třeba vyzvednout, že k průkopníkům revolučního nazírání patřili v první polovině 20. století hlavně biologové, kteří zdůrazňovali pohled na živé systémy jako na integrované celky. Tento pohled však byl obohacen také o tvarovou psychologii a ekologii. Je pozoruhodné, jak systémové myšlení silně ovlivnilo kvantovou fyziku. Podrobně o tom pojednává Capra (2004) a s uznáním se zmiňuje, že do diskusí, v nichž zejména organizmičtí biologové zvažovali relativní přednosti i jednostrannosti mechanicismu a vitalismu, přispívali od samého počátku také psychologové.

Obr. 2. Prigoginův model disipační struktury

Byl převzat německý termín tvarové psychologie pro organickou formu: *Gestalt* (na rozdíl od výrazu *Form*, vyjadřující neživý tvar); často diskutovaný problém organické formy se v té době označoval jako *Gestaltproblem*. Jak jsme na to ukázali v předchozím sborníku (Švancara, 2009) Christian von Ehrenfels charakterizoval „Gestalt“ lapidárně, že celek je více než suma částí, což se později stalo klíčovou formulací systémového myšlení. Slavný fyzik Werner Heisenberg považoval posun od částí k celku za ústřední bod této koncepční revoluce a byl tím natolik ovlivněn, že svoji vědeckou autobiografii nazval „Der Teil und das Ganze“ (1969). (Britští a američtí nakladatelé však nedocenili Heisenbergův důvod pro tento název a pojmenovali knihu „Physics and Beyond“, 1971). „*Es sind die gleichen ordnenden Kräfte, die die Natur in all ihren Formen gebildet haben und die für die Struktur unserer Seele also auch für unseres Denkvermögens verantwortlich sind*“ (Jsou to stejné pořadající síly, které vytvořily přírodu ve všech jejích formách a které jsou odpovědné za strukturu naší duše a také za naši schopnost myšlení). Tento Heisenbergerův citát si vybrali Haken a Schiepek (2006) jako motto své knihy věnované vztahu synergetiky a psychologie.

Od začátku dvacátého století je známo, že uspořádání živých systémů je síťové. Podle Maturany a Varely (1987) je hlavní charakteristikou živých sítí neustálá sebeprodukce. *Autopoiesis* neboli „sebeutváření“ je způsob takového síťového uspořádání, kdy je funkcí každé složky účast při produkci a transformaci dalších složek sítě. Tímto způsobem síť neustále vytváří sebe samu. Je produkována svými komponentami a naopak tyto složky produkuje. Ilya Prigogine (1973), který získal Nobelovu cenu za chemii, popisuje stavbu živých systémů jako *disipační strukturu* a zdůrazňuje otevřenost této struktury vůči toku energie a látek. Živý systém je tedy jak otevřený, tak uzavřený – je strukturně otevřený, ale organizačně uzavřený. Látky jím neustále procházejí, avšak systém udržuje stabilní formu a činí tak autonomně prostřednictvím samoorganizace. (Jako příklad se uvádí vír, který vytváří ve výlevce voda odtékající z vany. Vírem neustále proudí voda, a přesto jeho charakteristický tvar, zahrnující známé spirály zužující se v nálevku, zůstávají pozoruhodně stabilní. To je disipační struktura.) Podle Prigogina jsou přírodní zákony ve stavu rovnováhy univerzální, dále od rovnováhy jsou specifické. Tyto odchylky stability vyžadují příkon energie, energii rozptylují, dissipují; z toho název disipační struktura. Disipační strukturou je také lidská osobnost, člověk jako psychologický celek, i společnost jako celek.

V průběhu interakcí živého organismu s prostředím postupuje sled strukturních změn a vytváří v čase svou vlastní, jedinečnou cestu strukturních propojení. Podle Prigoginovy teorie je struktura organismu v kterémkoli bodě této dráhy záznamem předchozích strukturních změn, a tedy i předchozích interakcí. Protože každá strukturní změna ovlivňuje budoucí chování organismu, znamená to, že chování živého organismu je určováno jeho strukturou. (Proti tomuto závěru se u nás staví někteří kritici z okruhu skeptiků, jak je patrné v diskusích na stránkách časopisu *Vesmír* v posledních ročnících.) Živý organismus je determinován v různých směrech svým způsobem uspořádání a svou strukturou. Způsob uspo-

řádání určuje identitu systému; struktura, vytvářená sekvencí strukturních změn, určuje chování systému. Spíše než vnějšími silami je chování živého systému determinováno vlastní stavbou organismu – strukturou, vytvářenou sledem autonomních strukturních změn. A tak je chování živých organismů jak deterministické, tak svobodné. Shodně s Prigoginovou teorií disipačních struktur také zmíněná teorie *autopoiesis* ukazuje, že tvořivost – tj. neustálá tvorba nových konfigurací – je klíčovou vlastností všech živých systémů. Zvláštní formou tvořivosti je vznik diverzity prostřednictvím reprodukce.

V předchozím sborníku (Švancara, 2009) jsme naznačili směřování k nelineárním systémům v teoriích celoživotního vývoje. Krystalizaci systémového myšlení můžeme v návaznosti na pojetí L. von Bertalanffyho (1972) sledovat na třech úrovních:

1. Zkoumání neřízených fyzikálních procesů s lineární či jednosměrnou kauzalitou.

2. Kybernetický model s kruhovou kauzalitou pomocí smyčky zpětné vazby; kybernetické systémy jsou uzavřené systémy z hlediska výměny látek s prostředím a otevřené pouze pro informace. Kybernetický systém nemůže být samoorganizujícím se systémem, tzn. vyvíjejícím se z méně diferencovaných stavů k diferencovanějším stavům organismu.

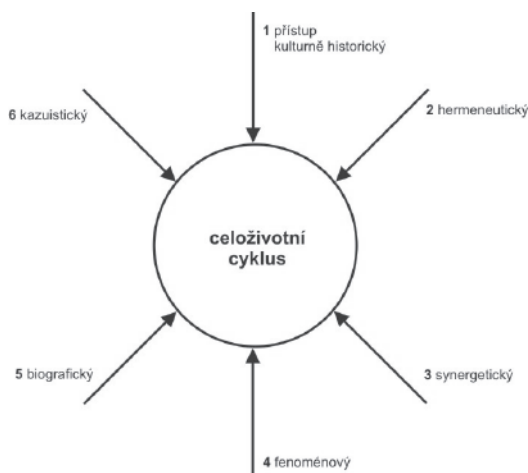
3. Samoregulující se systém, který se zakládá na dynamické interakci mezi proměnnými.

V matematice komplexity došlo v posledních desetiletích k důležité změně v zaměření na nelineární systémy. Jeden matematik se lapidárně vyjádřil, že příroda je zatvrzele nelineární. (A co teprve psychika!) Důležitou vlastností nelineárních systémů je důsledek, který vyplývá z častého výskytu sebezsilujících zpětnovazebných procesů. Zatímco v lineárních systémech způsobují malé změny malé efekty a velké efekty vznikají působením velkých změn, případně spojením mnoha malých změn, v nelineárních systémech mohou naopak malé změny působit velké efekty, neboť se opakovaně násobí sebezsilujícími zpětnými vazbami. Takové nelineární zpětnovazebné procesy jsou základem nestability a náhlého vynoření se nových forem, které jsou tak charakteristické pro samoorganizaci.

4. Přístupy ke zkoumání celoživotního vývoje

Moderní pojetí celoživotního vývoje vychází z evolučního zakotvení člověka (antropologické hledisko), zachycuje časový sled jednotlivých etap, který je zčásti otevřený, vícesměrný, přihlíží k specifčnosti jednotlivých oblastí (multi-dimenzionálnost), zkoumá možnosti i hranice plastičnosti, opírá se o interakci biologických a kulturních faktorů, dospívá k specifikaci individuálních rozdílů v průběhu vývoje. Celý rozsah životní dráhy je dosud teoreticky nejvíce podložen a obohacen empirickými výsledky zejména v těchto oblastech: fluidní a krystalizovaná inteligence, respektive mechanika a pragmatika kognitivních procesů, primární a sekundární kontrola, kritické fáze v ontogenezi, specifika adaptace

v druhé polovině životní dráhy, embodiment. Ve všech těchto oblastech se pracovávají aplikační možnosti. Využívá se hodnoty životního příběhu, který od začátku patří k neodmyslitelným opěrným bodům pro rekonstrukci vývoje osobnosti. Úhel pohledu na celoživotní vývoj vyplývá ze specifického přístupu (srov. obr. 3.). Nežřídka se však naznačené přístupy kombinují, nebo na sebe navazují; setrvání na jediném přístupu může být spojeno s rizikem jednostrannosti.

Obr. 3. Nejčastější přístupy ke zkoumání celoživotního vývoje.

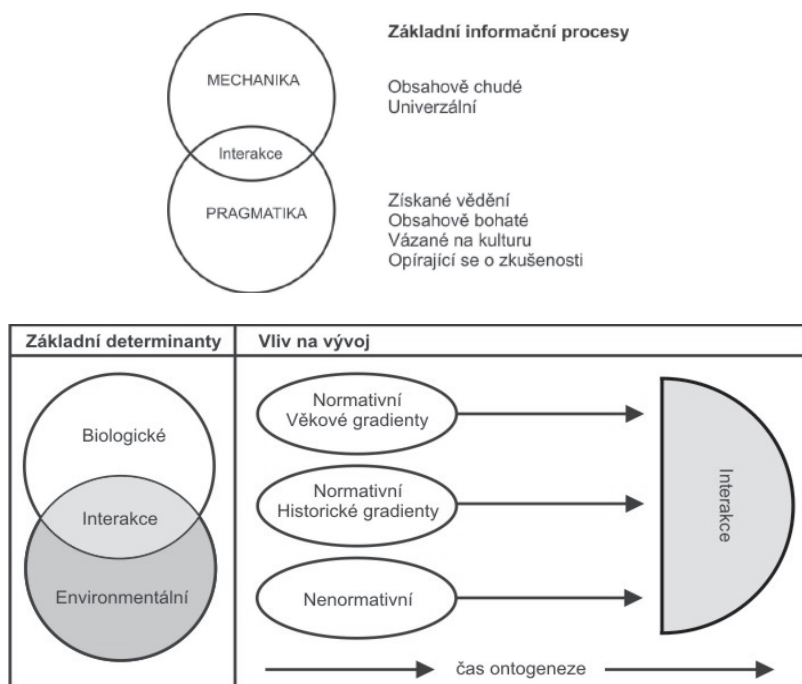
Nové koncepte celoživotního vývoje mají některé rysy konsilience (srov. Baltes, Magnusson, Elder, Bronfenbrenner ad.; in: Lerner, 2006) v tom, že zdůrazňují tyto základní charakteristiky: *celost, aktivitu, organizovanost, změnu a nelinearitu*. Individuální organismus se chápe jako samoorganizující se systém, který se vyvíjí prostřednictvím součinností nebo transakce jednotlivých částí (počáteční prostředí genů) způsobem, který je často svou povahou nelineární. Tento nelineární charakter vývoje znamená, že se v procesu transformace vynořují nové rysy a nové úrovně fungování, které nemohou být redukovány a vysvětleny dřívějšími rysy. Systém genetického prostředí se transformuje do prostředí buněčného systému a pak do systému orgánů a posléze do prostředí osobnostního systému. Osobnost – jako integrovaný, sebeorganizující se dynamický systém kognitivních, emočních a motivačních procesů a činností, vyjadřující tento systém – reprezentuje novou úroveň či stadium, které se vynořuje a konstituuje se interakcí biologie a kultury.

5. Biologické a sociálně kulturní zdroje intelektových procesů

Jako nápovědi konsilience mohou znít termíny označující dva základní zdroje intelektových schopností. V návaznosti na psychometrickou teorii *fluidní a krys-*

talizované inteligence (Cattell, 1971, Horn, 1982) vyjadřuje P. B. Baltes et al. (1996) dynamiku kognitivních procesů v celoživotním vývoji vlastním modelem *mechaniky a pragmatiky*. Terminologicky jde v podstatě o synonyma. Mnozí psychologové v praxi setrvávají na starších Cattellových termínech, případně ji považují za výstižnější explikatum těchto složek. Stručně řečeno, fluidní mechanika se váže na neurofyziologické determinanty; vyznačuje se rychlou maturací a poklesem ve stáří – na rozdíl od krystalizované pragmatiky, která se opírá o exogenní zdroje: o kulturu a vzdělávání. Jak naznačuje také model na obr. 4b, v průběhu ontogeneze jsou procesy mechaniky a pragmatiky propojeny; v každodenním životě se na intelektových výkonech podílí společný efekt obou těchto složek.

Na tyto modely navázala řada empirických výzkumů, průřezových i longitudinálních. Z aplikačního hlediska jsou důležité poznatky vztahující se k funkci pragmatiké složky inteligence, jestliže se má kompenzovat pokles mechaniky v průběhu stárnutí. Ukazuje se, že současné měření jednotlivých složek mechaniky je kontaminováno vlivy pragmatiky. Aby se dospělo k přesnějšímu popisu gradientů životní dráhy, pokud jde o mechaniku, a k objasnění kritických složek, je třeba, aby byly očištěny pomocí metod, které umožňují zachytit horní limity fungování. Lze předpokládat, že užití takových metod, například testování limitů

Obr. 4 a, b. Modely mechaniky a pragmatiky kognitivních procesů, jejich zdroje a vliv na celoživotní vývoj (P. B. Baltes, P. Graf, 1996, in: Damon and Lerner (eds.), 2006). Copyright © John Wiley & Sons., Inc. Se svolením nakladatelství.

(*testing-the-limits*), přispěje k jasnému odlišení jedinců různého věku, než to zajišťuje standardní měření.

Zobrazený tříložkový model je plausibilní tím, že v procesu hlediska celoživotního vývoje naznačuje kontinuitní interakci základních determinant. Pro grafické znázornění je však obtížné vytvořit na podkladě tohoto základního schématu model dynamický, z něhož by bylo patrné, že se v jednotlivých etapách ontogeneze mění podíl základních složek.

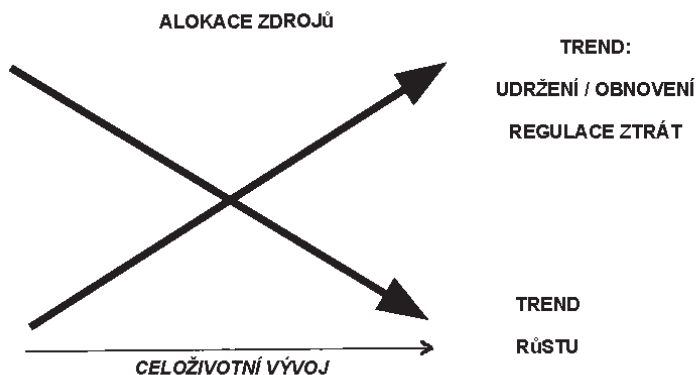
Pragmatika, která se na rozdíl od mechaniky opírá o zkušenosti a kulturu, má značný potenciál pro *pozitivní* změny ve starší dospělosti a ve stáří. V oblasti pragmatiky navrhli Baltes et al. (1999) odlišit *normativní a specifické* složky intelektových schopností. Normativní složky narůstají v obecném průběhu socializace, jako jsou základní kulturní dovednosti a edukační kurikulum – a jsou všeobecně dobře dostupné psychometrickému testování. Osobnostně nikoli normativní, specifické schopnosti, jako je profesionální zkušenost, se vztahují k specializovaným poznatkovým systémům, které lze odlišit od normativní, průměrné cesty. Ve spojení s kompenzací, o které pojednáme v další kapitole, lze říci, že nejvyšší stupeň pragmatiky se uplatňuje v poslední třetině života a opírá se silně o individualizované složky. Nabízí se zde porovnání se starším pojetím B. G. Ananjeva (1980), podle něhož je střední dospělost důležitým obdobím pro „senzibilizaci psychických funkcí v praktické (pracovní) činnosti člověka“. Na společném působení biologických, sociálních a kulturních činitelů je založen dvoufázový proces vývoje těchto psychických funkcí v průběhu ontogeneze. V první fázi – v mládí, v mladé dospělosti a na začátku střední dospělosti – probíhá frontální proces jednotlivých funkcí. Střední dospělost je obvykle spojena s vrcholem dílčích schopností v jejich nejobecnější, ještě nespecializované formě. Druhou fází těchto schopností je jejich specializace ve vztahu k určitým předmětům a činnostem. Tato druhá fáze nastupuje teprve na nejvyšší úrovni funkční výkonnosti první fáze a vtiskuje se na ni. Takový protichůdný souběh můžeme podle Ananjeva zaznamenat na rozhraní čtvrtého a pátého decennia v oblasti vnímání, paměti i myšlení.

Příkladem vysokého podílu pragmatiky intelektových procesů je schopnost syntézy životních zkušeností a moudrost. Na rozdíl od úbytku kognitivní mechaniky není všeobecně patrné snížení moudrosti v průběhu stáří, ale naopak lze doložit stabilitu a za určitých podmínek dokonce i výkonovou převahu ve stáří. (Avšak kromě vědění opírajícího se o nashromážděné zkušenosti, představuje moudrost také určitou charakteristiku osoby, osobnostní vlastnost.) Jestliže se zjišťuje úbytek zejména v mechanice inteligence, pak to vede k otázce, zda ve stáří dochází k homogenizaci intelektových schopností. V tomto směru je nezbytné sledovat trend diferenciaci souběžně s integrací. Vzhledem k tomu, že úbytek postihuje různé zdroje, mohlo by to vést k předpokladu, že dochází k homogenizaci, případně ke snižující se diferenciaci intelektových schopností – v protikladu k narůstající diferenciaci v raných věkových stádiích. Berlínský průřezový výzkum (Baltes & Mayer, 1999) prokázal tendenci ke snižování diferenciaci kognitivních schopností, a to na podkladě vyšších interkorelací různých kognitivních výkonů v průběhu stárnutí.

Jestliže dochází v oblasti kognitivní mechaniky v průběhu stárnutí k úbytku, pak to vede k otázce, jak se ve vyšším věku uplatňuje schopnost učení. Z empirického zkoumání uvedených autorů vyplývá, že starší zdraví jedinci mají značný rozsah kognitivní plastičnosti. To platí také pro vytváření a užití strategií paměti. Nicméně jsou tréninkové zisky uvedené v tomto výzkumu ve vysokém věku nižší, jestliže jsou porovnány s mladšími dospělými. Lze tedy shrnout, že také ve vysokém věku se sice udržuje schopnost učení, je však nižší než u mladších věkových osob.

6. Adaptační strategie v celoživotním vývoji

Podle názoru Baltese, Heckhausenové (1995) a dalších autorů, kteří pracují v této oblasti, patří alokace biologicky a kulturně zakotvených zdrojů, které zajišťují růst, resilienci a zvládání ztrát, k hlavním východiskům teorie celoživotního vývoje. Adaptační úkoly růstu se chápou jako procesy, které směřují k vyšším úrovním fungování nebo adaptační kapacity. Pod označením udržení a resilience se sdružují formy chování, které zajišťují udržení činností; po ztrátě umožňují navrátit se na předchozí úroveň. Jako adaptační úkol při zvládání nebo regulaci ztrát se identifikují takové formy chování, které organizují adekvátní fungování na nižších úrovních, kdy není možné udržení nebo obnovení – například při externích materiálních nebo biologických ztrátách. Následující schéma na obr. 5 ilustruje obecný trend celoživotního vývoje z hlediska, pokud jde o umístění zdrojů třech adaptačních procesů: růstu, udržení/odolnosti, regulace ztrát.

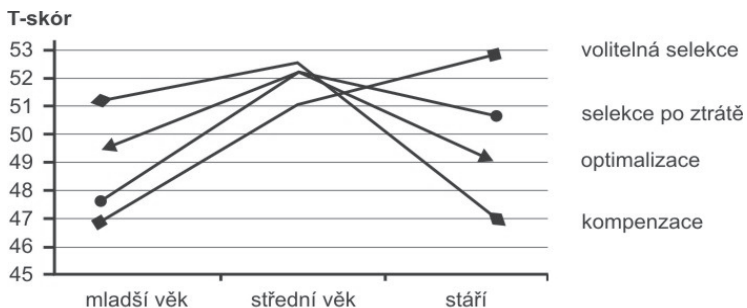
Obr. 5. Alokace zdrojů v celoživotním vývoji. U. M. Staudinger, M. Marsiske, P. B. Baltes, 1995, in: Damon and Lerner (eds.), 2006).
Copyright © John Wiley & Sons., Inc. Se svolením nakladatelství.

Zatímco primární alokace zdrojů v dětství a adolescenci směřují k růstu, v průběhu dospělosti přibývá alokací ve směru: udržení, obnovení, resilience. Ve vyšších etapách dospělosti a ve stáří se stále více zdrojů zaměřuje na zvládání ztrát,

i když to často není nezbytné, neboť aplikace kompenzačních procesů je dosud účinná. Ve stáří zůstává ovšem málo zdrojů v alokaci růstu. Konzistentní s tímto obecným trendem je zjištění, že starší dospělí investují více času do kompenzace než do optimalizace. Z empirických údajů uvedených autorů vyplývá, že některé pozitivní změny pokračují v průběhu stárnutí, například v emoční regulaci a ve spirituálním rozvíjení moudrosti. Tento závěr je však do určité míry zjednodušující, neboť existují značné interindividuální a kontextové rozdíly, které je třeba brát v úvahu.

Teorii selektivní optimalizace s kompenzací (SOC) vypracovala skupina autorů v 80. a 90. letech (Margaret a Paul Baltesovi, Dittmann-Kohli, Dixon ad.; in: Lerner (ed.), 2006). Model SOC ilustruje systémové hledisko vývoje v průběhu celé životní dráhy. (Jak uvidíme, podobný model jako SOC vypracovali také Heckhausenová a Schulz (1995, in: Pawlik (ed.) 2006), užívající terminologie primární a sekundární kontroly.) Základem modelu SOC je obecná teorie proaktivního a adaptivního vývoje; jako obecná teorie vývoje sleduje dva cíle: (1) zhodnotit, jak se generují vývojové zdroje, (2) popsat, jak jsou vytvořené zdroje alokovány při zvládnání životních úkolů v takových situacích, kde stávající zdroje nestačí.

V rámci potencionálního okruhu vývojových trajektorií se pomocí selekce posiluje zaměřenost vývoje a vyšší úroveň fungování. Autoři předpokládají, že pro selekci, která vede k zdárnému vývoji, je třeba dosáhnout *spojení procesů optimalizace a kompenzace*. Zatímco selekce zahrnuje *cíle* nebo výstupy, optimalizace pracuje s *prostředky* vztahujícími se k cíli tak, aby se dosáhlo zdatu. Kompenzace zahrnuje odpověď na ztráty, na snížení prostředků relevantních pro dosažení cíle, aby se udržela zdárná nebo žádoucí úroveň fungování. Na dalším obrázku č. 6 je patrné, jak se mění průměry věkových skupin ve čtyřech složkách SOC (tzn. volitelná selekce, selekce po ztrátě, optimalizace, kompenzace). Ilustruje se tím celoživotní trend těchto složek adaptace.

Obr. 6. Věkové rozdíly složek SOC: volitelná selekce, selekce po ztrátě, optimalizace, kompenzace (A. M. Freund, P. B. Baltes, 2002, in: Damon and Lerner (eds.), 2006.) Copyright © John Wiley & Sons., Inc. Se svolením nakladatelství.

Jak se mění adaptační strategie na různých věkových stupních? (1) *Selekce* se uplatňuje jako autoregulační strategie zejména při snížení aktuální dispozanosti a vede k vymezení užšího okruhu životních a pracovních podmínek. (2) *Optimalizace* se opírá o dispozice, které má člověk v kterémkoli věku k tomu, aby procvičoval své schopnosti a posiloval svůj fyzický i mentální potenciál. (3) *Kompenzace* napomáhá překlenout stávající deficity, pomocí různých technik. Kompenzační mechanismy jsou interní (například vědění o facilitaci paměťových výkonů) i externí (například technologie dopravy respektující snížené pohybové možnosti, lékařská protetika ad.).

Jak uvádí Baltes (1993) ve svém dřívějším článku, úspěšné užití této strategie lze doložit vyjádřením amerického klavírního virtuóza polského původu, Artura Rubinsteina (1887–1982), který koncertoval z paměti ještě v devátém decenniu svého života. Na dotaz, jak je to možné, že dosahuje i ve stáří špičkových výkonů ve své hře, odpověděl přibližně takto: *Zúžil jsem svůj repertoár (tedy selekce), cvičím zbývající skladby intenzivněji (optimalizace) a užívám u technicky obtížných pasáží různé taktiky a triky, například vložím nepatrné ritardando před rychlými úseky skladby (kompenzace)*. Ať už je to pravda docela nebo jen zčásti, sotvakdo by dovedl podat přesvědčivější svědectví ve prospěch tohoto modelu adaptační strategie ve stáří.

7. Tělesnost v kontextu celoživotního vývoje

Tělesnost patří k fundamentálním konceptům celoživotního vývoje, neboť vede k syntéze, která přemostuje a integruje biologické, sociálně kulturní a osobnostně zaměřené přístupy k psychologickému zkoumání. Tělesnost patří k základům osobní identity. Při odkazu na apel, že živé tělo má místo v psychologii, se obvykle jako iniciátor uvádí M. Merleau-Ponty (1962, 63). Mnohem dříve však J. Patočka (habilitace tiskem 1936, dále pak 1992, s. 230) ve svém pojetí „přirozeného světa“ mimo jiné anticipuje integrativní pojetí osobnosti i některé terapeutické programy (somatická psychoterapie, psychoterapie zaměřená na tělo ad.): „*Tělesnost existence nenáleží toliko k její situovanosti, k situaci, v níž vždy jsme, nýbrž tělesné je i veškerá naše činnost a tvorba, tělesné je naše cítění i chování. Již metafora transcendence člověka ukazuje na tuto tělesnost. Tělesnost žitá a životní je však podstatně něčím ne sice duchovním, ale duševním ... Na základě tělesnosti je naše konání vždy pohybem odněkud někam, má vždy své východisko a svůj cíl..... Subjekt animální je a priori možný jen jako tělesný. Od počátku života se žije v kinézích, do nichž se vlévá náš subjektivní stav, únava a svěžest, rozkoš i bolest*“, jak napsal Patočka v souladu s ideou konsilience.

Některé výzkumné studie zaměřené na celoživotní cyklus se vyjadřují k podílu tělesných a duševních složek osobnosti a k jejich relativní autonomii v průběhu dospělosti. Tělesnost má vždy značný podíl na formování osobní identity. Při zkoumání kontinuity a konzistence vlastní zkušenosti lze tělesnost chápat podle Macka (in: Blatný, 2006) v rámci činného já, v procesu vztahování se tělesnosti

k já (*selfing*). Jak to dokládá na podkladě empirického zkoumání Freya Dittmann-Kohli (in: Koops et al., 1994), *psychologické já* je hlavní oblastí názorů *mladých* dospělých při interpretaci sebe, avšak u *starších* má ústřední význam *tělesné já*, které se dostává stále více do popředí při sebereflexi stárnutí. Zatímco *mladí* dospělí chápou svůj vývoj především jako osobní růst, *starší* prožívají vývoj do značné míry jako proces „vnucených“ změn probíhajících v organismu. Tělesné já pak může být spojeno s redukcí kompetence a životní autonomie. V tomto smyslu se u některých jedinců „ztělesnění sebe“ (*embodiment*) v organismu stává výrazněji prožívanou realitou teprve ve vyšším věku a může to mít silné důsledky, které se projevují v chování a v kvalitě života.

8. Kritéria „dobrého“ vývoje: subjektivní, objektivní, tradované údaje

V návaznosti na předcházející kapitoly chápeme celoživotní vývoj v celém bohatství jeho faset, jako běh života, který probíhá různými směry, je determinovaný mnohočetnými biologickými a sociálně kulturními vlivy, je však současně individuálně utvářeným procesem. Docela pragmaticky můžeme uvažovat, kdy je naplnění celoživotního vývoje dobré, zdařilé či zďárné. K tomu se připojuje otázka, zda přitom mají být zahrnuty také ztráty a úbytky, jako průvodní jevy normálního života? Jak můžeme chápat mnohočetné choroby stáří, které zčásti znamenají nevyhnutelné ztráty v průběhu života nebo také omezení života, které vyplývá z obecné selektivity životní dráhy? O navržení kritérií pro takové hodnocení se pokusily Margaret Baltes a Laura Carstensen (1996; in: Lang & Heckhausen, 2006). Opírají se přitom o několik zdrojů: o vlastní náhled, názory okolí, politiků, médií, odborníků. Rozlišují *a) subjektivní*, *b) objektivní* nebo *c) tradované* názory. Každé z těchto tří kritérií může pak být hodnoceno z hlediska *statistických, funkčních* nebo *ideálních* norem.

Podle uvedených autorek se *subjektivní* kritéria dobrého vývoje vztahují k individuálním představám subjektu, nakolik může „měřit“ své výsledky, či výkony podle svých předpokladů nebo znalostí nebo podle představ o takových výkonech (subjektivní statistická norma), podle svých implicitních představ o funkčnosti těchto výkonů (subjektivní funkční norma) nebo podle subjektivních ideálních představ. *Objektivní* kritéria se opírají o empiricky zprostředkované skutečnosti, které jsou všeobecně snadno ověřitelné a mohou být měřeny buď na podkladě stálých norem v populaci, na podkladě funkčních testů nebo také objektivních extrémních výkonů. *Tradovaná* vývojová kritéria vyplývají z historicky předávaných rituálů a zvyklostí a většinou se vymykají empirickému ověřování. Rovněž se tradovaná kritéria posuzují z hlediska *statistických, funkčních* nebo *ideálních* norem. Jako příklad se uvádí princip seniorství, jeho funkčním tradovaným vývojovým kritériem je tu zralost určující vlastní odpovědnost, příkladem tradované ideální normy zdařilého vývoje může být získání národního mistrovství, udělení vyznamenání apod., kde ovšem nebývá vždy možné evidovat objektivizovatelné přínosy jedince.

V uvedeném modelu Baltesové a Carstensenové zaznívá hodnocení Ch. Bühlerové, něco je v něm z někdejšího Lehmannova zaměření na počet významných výkonů. Je zde evidence ohlasu, jaký má posuzovaná osoba ve veřejnosti, ale postrádáme zdůvodněná kritéria *kvality života*. Bylo by možné zaznamenat alokaci *důležitých události* ve věkových etapách. Se zaměřením na zakotvení významných události v harmonogramu životní dráhy vypracovali podnětnou studii o „čase osobnosti“ ukrajinští autoři Golovacha a Kronik (1984). Také bychom zde marně hledali záznam o evidenci tak závažné změny v celoživotním vývoji, kterou představuje *metanoia* (podrobně o tom Kováč, 2007).

9. Závěr

Moderní psychologie celoživotního vývoje se vyznačuje četnými vztahy k vědním disciplínám, které se označují jako příbuzné, ale souběžně s tím nachází styčné body s obory, které se mohou jevit jako vzdálené. Sbližující kategorií, které se žádná psychologická teorie celoživotního vývoje ani mezioborový výzkum nemohou vyhnout, je dimenze času: alokace životních událostí v historickém čase, ve fázi ontogeneze i v aktuální genezi, subjektivní orientace v časové perspektivě minulosti, přítomnosti a budoucnosti, rozhodování v limitech času, prožívání vnuceného tempa podnětů a mnoho dalších dimenzí. Tím je také zmapována široká pracovní oblast konsilience v mezioborové spolupráci, kdy je však nezbytné přihlížet ke specifické povaze předmětu zkoumání a z toho vyplývající volby metod. V tomto článku se naznačuje jako nezbytné, aby se vytyčila specifiky v psychologii celoživotního vývoje, z nichž by bylo možné odvodit závěry o tom, kde a jak lze dosáhnout konsilience ve volbě metod zkoumání.

Abstract

Overview and critically commenting study observes ways to establishment of new branch – lifespan development psychology, which leads up to synthesis that bridges and integrates biological, sociocultural, and person-centered approaches. Modern developmental systems take synthesis of wholes, activity, organization, changes and nonlinearity as part of its principles. Some useful possibilities of consilience in lifespan development psychology are foreshadowed: approaches to development research, biological and sociocultural sources of intellectual processes, age related changes of adaptive strategies, continuity and consistency of one's own experience, imbodiment and selfing, timing principle. Synergetics also opens up new approaches to self-organization.

Figures No 4–6 are reproduced with permission of John Wiley & Sons., Inc. Copyright © 2006.

Key words

Lifespan development, consilience, imbodiment, self-organization, synergetics

Literatura

Ananjev, B. G. (1980). *Človek ako predmet poznania*. Bratislava: Psychodiagnostika.

- Baltes, P. B. & Mayer, K. U. (1999). *The Berlin Ageing Study: Ageing from 70 to 100*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baltes, P. B. (1993). The aging mind. Potentials and limits. *Gerontologist* 33, 580–594.
- Bertalanffy, L. von (1972). *Člověk – robot a myšlení*. Z anglického originálu *Robots, Men and Minds*, Psychology in the Modern World přeložil Jan Kamaryt. Praha: Svoboda.
- Bühler, C. (1933). *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. (The human life course as a psychological problem). Göttingen: Hogrefe.
- Capra, F. (2004). *Tkáň života*. Praha: Academia.
- Cairns, R. B., Elder, G., Costello, E. J. (Eds.) (2001). *Developmental Science*. New York: Cambridge University Press.
- Corsini, R. J. (2002). *The dictionary of psychology*. London: Brunner-Routledge.
- Damon, W. & Lerner, R. M. (Eds.). *Theoretical models of human development*. Volume One. Hoboken: John Wiley and Sons., Inc. 1063 p.
- Golovacha, E. I. & Kronik, A. A. (1984). *Psychologičeskoje vremja ličnosti*. Kiev: Naukova duma.
- Haken, H., Schiepek, G. (2006). *Synergetik in der Psychologie*. Selbstorganisation verstehen und gestalten. Göttingen: Hogrefe.
- Koops, W., Hopkins, B., Engels, P. (1994). Abstracts of the Thirteenth Biennial Meetings of the International Society for the Study of Behavioural Development, 28 June – 2 July, Amsterdam.
- Kováč, D. (2007). *Psychologíou k metanoi*. Bratislava: Veda.
- Lang, F. R. & Heckhausen, J. (2006). *Allgemeine Entwicklungspsychologie der Lebensspanne*. Begriffe, Theorien und Befunde. In: K. Pawlik (Hrsg.) *Handbuch der Psychologie*, S. 277–292. Heidelberg: Springer.
- Macek, P. (2006). *Psychologický výzkum identity: vyčerpané nebo nevyčerpatelné téma?* In: M. Blatný (ed.) *Metodologie psychologického výzkumu. Konsilience v rozmanitosti*. Praha: Academia, 72–82.
- Maturana, H., Varela, F. (1987). *Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln menschlichen Erkennens*. München: Scherz.
- Millová, K. (2009). *Analýza některých současných teorií celoživotního vývoje*. E- psychologie [online], 3(4), 45–54.
- Patočka, J. (1992). *Přirozený svět jako filozofický problém*. 3. vydání. Praha: Československý spisovatel.
- Pawlik, K. (Ed.) (2006). *Handbuch der Psychologie*. Heidelberg: Springer.
- Říčan, P. (1990, 2006). *Cesta životem*. Praha: Panorama.
- Švancara, J. (1986). Gerontologické souvislosti v soužití tří generací. *SPFFBU, P 1*, 15–24.
- Švancara, J. (2004). *Psychická involuce a psychologické aspekty adaptace ve stáří*. In: Z. Kalvach et al. *Geriatric gerontology*, 103–115. Praha: Grada.
- Švancara, J. (2009). Modelování obrazové reprezentace se zřetelem ke krizovému plánování. *SPFFBU, P 13*, 7–17.
- Zimbardo, P. & Boyd, J. (2008). *The Time Paradox – The New Psychology of Time That will Change Your Life*. New York: Free Press.
- Zlatník, Č. (2005). *Vztah přírodních a společenských věd*. In: *Věda kontra iracionalita 3*. Český klub skeptiků Sisyfos. Praha: Věra Nosková, str. 10–28.

